

*Дишлева С. М.,**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов за професійним спрямуванням
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

ТИПОЛОГІЧНА СВОЄРІДНІСТЬ ТА КОМУНІКАТИВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПИТАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті досліджуються інтерогативні висловлювання в англійському мовленні як формально-синтаксичні єдності, що здатні не лише задовольнити когнітивні інтереси мовця, а й передати небуквальні смисли, які формально пов'язуються з іншими типами модально-інтенційних висловлювань. На цій основі пропонується нова логіко-семантична типологія інтерогативів, що базується на ознаках «буквальність/небуквальність» та «модалізованість/немодалізованість». Інтерогативи розглядаються як компонент мовленнєвої стратегії мовця, що визначає тип конекції комунікантів, їх взаємні реакції та орієнтацію діалогічної інтеракції, але сам визначається діяльними і предметно-хронологічними факторами ситуації спілкування. Крім детального розгляду семантичної типології питальних висловлювань, важливо дослідити проблеми прагматики англійських інтерогативних висловлювань в аспекті розрізнення мовця і слухача. Необхідність такого вивчення пов'язана з тим, що послідовність та логіка сучасного лінгвістичного опису передбачають не лише вичленування певних типів інтерогативів, а й залучення їх у живу діяльність адресата й адресанта, яка відбувається у контексті актуальної ситуації спілкування. Когнітивна лінгвістика розглядає мову як вираження специфічних когнітивних здібностей людини. Оскільки мовні здібності людини є специфічним компонентом та інструментом когніції, то вивчення мови має органічно входити у вивчення самої когніції. Основною специфікою функціонування інтерогативів із погляду когніції є їх здатність бути і активним, і неактивним висловлюванням, тобто виступати інструментом пізнання.

Важливим є те, що одиниці мови розглядаються у статті з позицій їх функціонування як комунікативних засобів, а не лише як певних структурних або номінативних конструктивів. Саме тому комунікативний аналіз інтерогативних висловлювань спрямований на вивчення конкретних смислів, які можуть передаватися у формі запитання, а також виявлення місця інтерогативів у конкретних мовленнєвих актах, їх функцій, значень тощо у різноманітних мовленнєвих тактиках. Це дослідження є однією зі спроб комунікативного аналізу питальних структур англійської мови як висловлювань, що не лише виражають значення питальності, а й експанують смисли інших типів модально-інтенційних висловлювань. Крім того, ця стаття виконана у сфері лінгвістики, пов'язаній із вивченням процесів комунікативної взаємодії за допомогою мови, коли розглядається фактор успішності мовленнєвої діяльності, збалансованості мовленнєвих тактик мовця та слухача, відповідності формально-синтаксичної структури висловлювання комунікативним інтенціям суб'єкта мовлення.

Ключові слова: інтерогатив, мовленнєвий акт, комунікація, перцепція, інтеракція, модально-інтенціональні висловлювання, буквальні та небуквальні інтерогативи.

Постановка проблеми. Протягом останнього часу у мовознавстві спостерігається перенесення акцентів у дослідницьких інтересах із вивчення мови як внутрішньої системи, в якій «усе є взаємопов'язаним», на дослідження мови-мовлення як діяльності (Л.В. Щерба, О.О. Леонт'єв, Ю.С. Сорокін, Є.Ф. Тарасов та ін. – теорія мовленнєвої діяльності) або як дії (Дж. Остін, Дж. Серль, З. Вендлер, Г. Грайс – теорія мовленнєвих актів у межах лінгвістичної філософії Л. Вітгенштейна). Зважаючи на таку переакцентуацію об'єктно-предметної сфери сучасних лінгвістичних досліджень, з'являється можливість інакше поглянути на формально-синтаксичну кваліфікацію висловлювань із позицій прагматичного підходу. Тому особливий інтерес викликають питальні речення, що здатні відображати найбільш широку гаму об'єктивних та суб'єктивних значень, які мають високу комунікативну мобільність і можуть покривати собою групи смислів, традиційно пов'язаних з іншими комунікативними типами висловлювань. Це дозволяє розглядати їх не просто як речення, що реалізують пізнавальні комунікативні інтенції мовця, а і як формально-синтаксичні єдності, що виконують у мовленні певні функції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема питальних висловлювань в історії мовознавства та сучасних напрямів лінгвістики висвітлюється неоднозначно. Так, логічний синтаксис (Ф. Беккер, Ф.І. Бусласв) розглядав речення як мовленнєве судження, тому модально-інтенційні типи висловлювань втискувались в одну вузьку схему речення як судження. Психологізм використав основним методичним підмурком вимогу вивчати мову в її реальному функціонуванні та застосуванні (Ф. Пауль). Однак цілісної концепції питальних висловлювань як синтаксичного типу висунуто не було. Структурна лінгвістика, наголосивши на пріоритеті системи мови як взаємопов'язаної даності, не звернувшись до створення загальної теорії модально-інтенційних висловлювань, хоча приділялась увага відмінності типів комунікативних намірів мовця та належності його до різних мовних спільнот (Р. Якобсон). У трансформаційній граматиці та генеративізмі інтерогативні висловлювання отримувались шляхом інтерогативної трансформації. Своєрідним варіантом теорії генеративної семантики є концепція У. Чейфа, у якій вказується на неоднорідність феноменів, об'єднаних у категорію «запитань», підкреслюється їх здатність передавати смисли інших типів модально-інтенційних висловлювань та виокремлюється декілька способів постановки запитань в англійській мові. У Чейф пропонує вбачати в кожному з інтерогативів відповідну семантичну одиницю, яка не завжди збігається зі значенням питально-

сті [1]. До цього ж напряму можна зарахувати й дослідження Дж. Лайонза. Важливою нам видається така теза мовознавця: «...із загального погляду абсолютно ясно, що питальні речення модальні, їм можна приписувати додаткові модальні ознаки, що вказують на ті чи інші очікування мовця» [2, с. 325]. На рубежі 60–70-х років у лінгвістиці виникли концепції «прагматичного повороту», початок якій було покладено дослідженнями лінгвофілософів Дж. Остіна, Г. Грайса, Дж. Серля, З. Вендлера та ін. Проте саме синтез біофізіологічних основ мови-мовлення, її системно-функційного характеру та соціальної зумовленості процесу спілкування, що здійснюється в межах теорії мовленнєвої діяльності, надав діяльнісній орієнтації лінгвістичних теорій такого значного поширення. Теорія мовленнєвої діяльності дозволяє покрити абсолютну більшість традиційних проблем мовознавства. Такий підхід і розвивається у цій статті.

Метою статті є вивчення питальних висловлювань англійської мови в комунікативному аспекті (від форми інтерогативного висловлювання до смислів та прагматичних значень, які ним виражаються).

Виклад основного матеріалу. Когнітивний підхід до природної мови базується на так званій «комп'ютерній метафорі», а одним із його основних понять є «обробка інформації». Тому основна проблема когнітивного аналізу інтерогативів формулюється як процедура побудови питально-відповідних систем на основі логіки питально-відповідних відносин, а класифікація запитань базується на процедурному факторі і нараховує шість їх типів: питання до всієї бази даних, питання перевірки істинності альтернатив, питання атрибутивно-реляційного характеру, каузальні питання, телеологічні питання, методальні питання. Проте недоліком когнітивного підходу є те, що мовленнєва діяльність людини не вкладається в його межі, не дозволяє описати чи пояснити себе як усебічний феномен та як атрибут людини.

Важливо, на нашу думку, звернути увагу на структурні ознаки питальних речень, оскільки вони є структурно-семантичним типом, що відрізняється від інших видів модально-інтенційних висловлювань. Такими особливостями інтерогативів є:

- 1) особлива інтерогативна інтонація;
- 2) особливий порядок слів (фіксований для літературної мови), відхилення від якого є засобом ритмізації чи стилістичної архаїзації мови художнього твору;
- 3) можлива наявність питальних часток та слів;
- 4) особливий тип актуального членування;
- 5) підпорядкованість «принципу заміни Пешковського», за яким питальна інтонація своєрідно поєднується в інтерогативному висловлюванні з фразовим логічним наголосом та порядком слів.

Комунікативна лінгвістика особливо акцентує свою увагу на функції мови як засобі спілкування, процеси генерації та перцепції мовленнєвої продукції досліджуються у напрямку «від соціального». Важливе місце серед її проблем посідає проблема інтенціональності, бо від інтенції, або комунікативного наміру мовця, залежить утілення висловлювання (мовленнєвого акту) в тій чи іншій мовленнєвій формі. Так, О.О. Земська зазначає: «Добре відомо, що численні висловлювання, що мають буквальне значення питання, функціонують як увічливі прохання» [3, с. 30]. Тобто комунікативні наміри мовця асиметриюються з мовною формою інтерогативності. На цій основі можна виокремити цілий клас інтерогативів, у яких ілюктивна

сила не збігається з мовним значенням, експансуючи смисли інших модально-інтенційних висловлювань. Крім того, інтерогативи можуть виконувати в мовленні фатичну або фасцінативну функції і виступати як засіб мовленнєвого контактування немодалізованого характеру.

Варто також брати до уваги логіко-семантичну типологію інтерогативних висловлювань, що базується на ознаках «буквальність/небуквальність» та тип модальності. Розподіл мовленнєвих актів на буквальні та небуквальні враховує ті мовленнєві акти, в яких висловлювання мовця використовуються не за своїм формальним призначенням. Оскільки інтерогативні висловлювання є певним модально-інтенційним різновидом мовленнєвих актів, то їх також можна розглядати з точки зору такого розподілу. Основні типи інтерогативів орієнтовані на логіко-денотативну (диктумну) чи сигніфікативно-емоційну (модусну) інформацію.

Диктумні буквальні інтерогативи – це власне питальні висловлювання, які є запитом про повідомлення чи підтвердження певної об'єктивної інформації, що потребують об'єктивної відповіді, у яких комунікативні наміри мовця збігаються з їх мовленнєвим утіленням у межах соціомовленнєвих конвенцій, прийнятих у цій лінгвокультурній спільноті. Вони можуть припускати відповіді:

1) інформативного типу (їх спрямовано на отримання інформації про якийсь аспект денотату висловлювання (актантні, предикатні, атрибутивні, сирконстативні інтерогативні висловлювання));

2) верифікативного типу (їх спрямовано на одержання інформації про ситуацію, що є денотатом висловлювання загалом (тоді вони можуть виражати впевнене припущення; недовіру; впевненість чи невпевненість у істинності того, про що запитується; рівноможливість відповідності або невідповідності ситуації об'єктивній дійсності тощо)).

Модусні буквальні інтерогативи – власне питальні висловлювання, що є запитом про думку, погляд слухача щодо чогось, здатні виражати низку суб'єктивних смислів, у яких комунікативні наміри мовця збігаються з їх мовленнєвим утіленням у межах соціомовленнєвих конвенцій, прийнятих у цій лінгвокультурній спільноті. Зі збереженням функційно-домінувальної питальності вони поєднують у собі запит інформації з деякими виявами, які формально виражені сегментними й суперсегментними засобами (лексика, фразеологія, фоноакустика). Маючи значний ступінь суб'єктивності, ці інтерогативи можуть виражати злість, розгубленість, огиду, подив, зачудування, роздратування, засмучення тощо.

Небуквальні інтерогативні висловлювання визначаються як мовленнєві одиниці, що експансували смисли інших типів інтенційних висловлювань. Явище небуквальності інтерогативів виникає тоді, коли комунікативний намір мовця є асиметричним до мовної форми питальності, тобто під час породження «відбувається постійна й складна взаємодія його ономатологічного (називного) аспекту та механізму, що реалізує комунікативне завдання» [4, с. 304]. Таким чином, питальні висловлювання є небуквальними мовленнєвими актами, якщо вони вживаються у комунікації не за своїм безпосереднім призначенням. Можна виокремити декілька типів модально-інтенційних висловлювань:

1. Інтерогативи-констативи – небуквальні питальні висловлювання, в яких на тлі формально-структурної реалізації кате-

горії питальності відбувається формування комунікативної інтенції ствердження, домінуючої у мовця. Можна назвати констативні нюанси, що передаються питальними висловлюваннями зі стверджувальним змістом, як-от припущення, докір, повідомлення, сумнів, підтвердження, ствердження, пересвідчення, уточнення, здогадка, введення нової інформації тощо.

2. Інтерогативи-імперативи – небуквальні питальні висловлювання, в яких на тлі формально-структурної реалізації категорії питальності відбувається формування комунікативної інтенції спонукання, домінуючої у мовця. До основних спонукальних смислів, що передаються інтерогативами з небуквальною імперативною семантикою, належать прохання, наказ, заклик, пом'якшена вимога, умовляння, закликання, порада і навіть заборона.

3. Інтерогативи-експресиви («риторичні запитання») – небуквальні питальні висловлювання, в яких на тлі формально-структурної реалізації категорії питальності відбувається формування комунікативної інтенції експресії, домінуючої у мовця.

Немодалізованими різновидами небуквальних інтерогативів є:

4. Фатичні інтерогативи – небуквальні питальні висловлювання, що функціонують у мовленні як увічлива реакція на мовлення чи дії партнера з комунікації, причому відповіді на них майже повністю стереотипні для цієї людської спільноти у конкретній ситуації. Саме тому фатичні інтерогативи в комунікативному акті замінюються невербальними засобами комунікації.

5. Фасцінативні інтерогативи – небуквальні питальні висловлювання, спрямовані на перевірку каналу зв'язку чи активізацію уваги адресата. Вони подібні до фактичних, але не потребують прямої (мовленнєвої) відповіді, також можуть замінюватися засобами немовних видів соціальної комунікації.

Із точки зору прагматики англійських інтерогативних висловлювань в аспекті розрізнення мовця і слухача важливою є така інформація:

1. Інтерогатив розглядається в комунікативному аспекті як інтенційний засіб мовленнєвого спілкування, що використовується мовцем із метою здійснення своїх комунікативних намірів. Виокремлюють два глобальні тактичні блоки:

А. Блок мовленнєвої кон'юнкції – сукупність тактичних ходів і прийомів, якими володіє мовець для досягнення глобальної стратегічної цілі через кооперацію зі співрозмовником. Можна виокремити такі тактики мовця: 1) прямий запит інформації; 2) непрямий запит інформації; 3) аргументацію; 4) акцентування; 5) припущення; 6) іронію; 7) натяк; 8) пряму апеляцію; 9) констатацію очевидного; 10) подавання фасцінативних сигналів; 11) хитрування.

Б. Блок мовленнєвої диз'юнкції – сукупність тактичних ходів і прийомів для досягнення своєї глобальної стратегічної мети через конфліктний тип взаємодії, що передбачає використання інтерогативів у складі мікродіалогічних єдностей, які організовують мовленнєве спілкування за принципом суперечки, переговорів, різноманітних маніпулятивних вивертів або відкритої словесної боротьби. Серед тактик мовленнєвої диз'юнкції, на нашу думку, слід розрізнити такі: 1) очевидну погрозу; 2) кількісну активізацію мовленнєвої дії; 3) якісну активізацію мовленнєвої дії; 4) маскування власних намірів; 5) вичікування; 6) створення супротивнику максимальних

труднощів; 7) відкрити сутичку; 8) свідоме порушення соціально-етикетних норм; 9) натяк; 10) іронію.

II. Інтерогативи досліджуються з точки зору перцептивної сторони спілкування щодо слухача. Адресат також є частиною комунікативного середовища, бо, по-перше, він є інтерпретатором мовленнєвих утворень мовця, по-друге, так чи інакше відчуває на собі перлокутивний ефект інтерогативних висловлювань у вигляді динаміки ступеня своєї інформованості, емоційно-психологічного стану, є реагентом інтерогативів.

А. У межах кон'юнктивної стратегії спілкування виокремлюють тактичні ходи адресата: 1) пряму відповідь; 2) демонстрацію високого ступеня зацікавленості; 3) демонстрацію власної здатності вести розмову; 4) висування умов; 5) уточнення.

Б. У межах диз'юнктивної стратегії спілкування представлено типи тактичних ходів адресата: 1) зміну конверсаційної теми; 2) часткову відповідь на запитання; 3) посилення на власну некомпетентність; 4) нечітку відповідь; 5) загальну відповідь; 6) переадресацію питання; 7) посилення на власну ментально-когнітивну базу; 8) вивідування; 9) перепитування; 10) вказівку на недоречність питання («не ті люди», «не ті обставини»); 11) критичну оцінку партнера; 12) пряму дезінформацію; 13) ігнорування змісту питання.

В. Під мовчанням ми розуміємо такий тип мовленнєвого акту, в якому немає локутивного компонента, але є ілокуція і перлокуція, тобто зберігається комунікативний намір мовця і певний перлокутивний вплив. Мовчання слугує для демонстрації: 1) повної контактності; 2) демонстрації власної неготовності до прийняття комунікативних функцій мовця; 3) повної дисконттактності; 4) дотримання етикету; 5) інформативного мовчання; 6) привернення більшої уваги до власної особи; 7) усвідомленої емотивності; 8) приховування; 9) евокації; 10) акціональності.

III. Інтерогативи розглядаються в інтерактивному аспекті спілкування, тобто щодо діалогічної взаємодії мовця і слухача в актуальній ситуації. Відповідно до постановки проблеми роль інтерогативів слід розглядати через такі категорії, як тема та орієнтація мовленнєвої взаємодії, тип спільних реакцій комунікантів, ступінь їх взаємопов'язаності та її динаміка, ситуація спілкування як його максимально широкий зовнішній контекст. Ураховуючи те, що комуніканти вступають у спілкування як мовні особистості, мовні утворення екстраполюються у план оцінок, думок і установок учасників спілкування та визначають динаміку комунікативного акту.

Висновки. Отже, узагальнюючи усе викладене вище, можна дійти висновку про те, що інтерогативні висловлювання англійської мови є синтаксичними одиницями, певним комунікативно-функціональним типом, що здатний до експансії прагматичних смислів інших типів модально-інтенційних висловлювань. Структурна єдність групи питальних висловлювань зумовлюється їх формально-синтаксичними ознаками, а модально-інтенційна строкатість питань має своїм фундаментом усю різноманітність комунікативної діяльності людини. Тому хоча за своєю структурою інтерогативи відрізняються від інших груп модально-інтенційних єдностей, однак за семантико-прагматичними властивостями вони виявляють широку мобільність, перетікаючи за змістом в інші модально-інтенційні різновиди. Відображаючи як явище мови та спілкування подвійну детермінацію мовленнєвої діяльності за соціальними та психічними якостями мовних особистостей, що вступають

у діалогічну взаємодію, інтерогативи здатні не тільки задовольняти пізнавальні інтенції мовця, а й передавати весь спектр інтенційних прагнень суб'єкта мовлення від констатацій та побажання до спонування і навіть наказу. Охарактеризовані способи вираження питальних висловлювань є лише частиною з усіх способів і можуть бути розвинуті та досліджені більш ґрунтовно у подальших розробках.

Література:

1. Чейф У. Значение и структура языка. Москва : Прогресс, 1975. 432 с.
2. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва : Прогресс, 1978. 543 с.
3. Земская Е.А. Язык как деятельность. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 688 с.
4. Арутюнова Н.Д. Синтаксис // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Москва : Наука, 1972. С. 259–343.
5. Демьянков В.З. Интерпретация, понимание и лингвистические аспекты их моделирование на ЭВМ. Москва : Изд.-во МГУ, 1989. 172 с.

Dyshleva S. Typological originality and communicative representation of questioning expressions in English language

Summary. The article examines interrogative utterances in English language as formal-syntactic units which can not only satisfy the cognitive interests of the speaker, but also to convey non-literal meanings that are formally associated with other types of modal-intentional utterances. On this basis, a new logical-semantic typology of interrogatives is proposed, which is based on the features of “literal-non-literal” and “modalized-unmodalized”. Interactives are considered as a component of the speaker’s speech strategy which determines the type of connection of communicators, their mutual reactions and orientation of dialogic interaction, but it is determined by activity and subject-chronological factors

of the communication situation. In addition to a detailed consideration of the semantic typology of interrogative utterances, it is important to explore the problems of pragmatics of English interrogative utterances in terms of distinguishing between speaker and listener. The need for such a study is due to the fact that the sequence and logic of modern linguistic description involves not only the isolation of certain types of interrogatives, but also their involvement in the live activities of the addressee and the address sender, which occurs in the context of current communication. Cognitive linguistics considers language as an expression of specific human cognitive abilities, and since human language abilities are a specific component and tool of cognition, the study of language should be an integral part of the study of cognition itself. The main specificity of the functioning of interrogatives in terms of cognition is their ability to be both active and inactive expression, in other words, to act as a tool of cognition.

It is important that language units are considered in the article from the standpoint of their functioning as communicative means, and not only as certain structural or nominative constructs. That is why the communicative analysis of interrogative utterances is primarily aimed at studying specific meanings which can be conveyed in the form of questions, as well as identifying the place of interrogatives in specific speech acts – their functions, meanings, etc. in various speech tactics. This study is one of the attempts to communicatively analyze the interrogative structures of the English language as utterances that not only express the meaning of interrogative, but also expand the meanings of other types of modal-intentional utterances. In addition, this article is directed in the field of linguistics, related to the study of communicative interaction through language, which considers the success of speech, the balance of speech tactics of the speaker and listener, the formal-syntactic structure of speech to the communicative intentions of the subject.

Key words: interrogative, speech act, communication, perception, interaction, modal-intentional utterances, literal and non-literal interrogatives.